

Aan het werk. Een verkenning van de arbeid in – met name – het oudtestamentische veld

In dit artikel neem ik de lezer graag mee in de wereld die in de Hebreeuwse Bijbel wordt geschetst rondom ‘werk’. We verkennen de samenleving, de onderscheiden landschappen waarin wordt gewerkt, de semantische velden van de verschillende woorden voor ‘arbeid’ om te eindigen bij de Wijsheid, waarin het begin van een visie op arbeid wordt ontwikkeld.

Bij ‘werk’ gaat het om de familie

Ik heb het in overlijdensadvertenties en zelfs op grafstenen zien staan: ‘Zijn leven was werken.’ Of woorden van gelijke strekking. Dat betrof overigens steeds mannen. Ik neem aan dat de familie met deze beschrijving de overledene niet een trap nagaf, maar hem wilde eren: werken was zijn lust en leven. Voor we de wenkbrauwen fronsen en zeggen dat er meer is dan werken alleen, is het goed de volgende ervaring te delen. In de tijd dat ik als predikant werkzaam was, heb ik een netwerk voor arbeidsbemiddeling binnen mijn eigen netwerk opgericht naast alle reeds bestaande loketten. In de gesprekken met mensen die een betaalde baan zochten, kwam het probleem heel dichtbij: een breuk in je arbeidzame leven betekende heel vaak een breuk in het leven als zodanig, in een huwelijk, in een familiekring. Mensen zakten voor hun gevoel diep op de sociale ladder en al gauw werd gezegd: ‘Hij kan niet meer voor zijn gezin zorgen.’¹

Daarmee zijn we een bijbels taalveld binnengewandeld: voor je familie zorgen is in de bijbel een van de primaire dingen. Een *conditio sine qua non*. Om er een plaatje bij te schetsen en om aan te geven in welk kader het werk vooral wordt gedaan, geef ik eerst een beknopte weergave van wat we van de opbouw van de Israëlitische samenleving weten. Die samenleving is opgebouwd uit vier sociale lagen:² het vaderhuis, de familie, de stam en het volk.

1 Ik heb voor dit artikel breed geput uit het standaardwerk van G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palästina*, I-IV, Gütersloh 1928-1935 (Bertelsmann). Zie ook een bijdrage die ik eerder schreef over dit onderwerp: ‘Je in het zweet werken. Over arbeid en inkomen in het Oude Testament’ in: *Franciscans Leven* 69/2 (1986), 50–54.

2 Voor de opbouw van de Israëlitische samenleving, zie N.K. Gottwald, *The Tribes of Yahweh. A Sociology of the Religion of Liberated Israel, 1250-1050 B.C.E.*, Maryknoll N.Y. 1969, 237-341 (SCM Press); N.P. Lemche, *Early Israel. Anthropological and Historical Studies on the Israelite Society*

Het vaderhuis is de *beet 'aav*, een *extended family*, een samenlevingsvorm van drie of vier generaties. We vinden er in de Decaloog een verwijzing naar: ‘... die de zonde van de vaderen controleert³ bij de kinderen, bij het derde en vierde geslacht van hen die Mij haten...’ (Ex. 20:5). Met andere woorden: wat de vaderen doen, wordt zomaar in de volgende generaties overgenomen. De leden van de *beet 'aav* hebben een zorgplicht voor elkaar. Iedereen draagt zijn of haar steentje bij. Dat is naast een economische en sociale vooral ook een morele verplichting. De beloning is onder andere dat je altijd in je vaderhuis mag terugkeren (vgl. Gen. 38:11). Dat laatste maakt de ‘verloren zoon’ in de bekende parabel van Jezus ook zo’n boef: hij wil niet de lasten – werken voor de familie – maar wel de lusten – recht op terugkeer – en hij gaat niet naar huis met spijt, zoals het prachtige schilderij van Rembrandt suggereert, maar omdat hij honger heeft.

De laag boven de *beet 'aav* wordt gevormd door de *mishpacha*, de familie. Het is de laag van de kleine economie en van het verband waarin naar een geschikte huwelijkspartner wordt gezocht en waar familiale problemen worden opgelost.

De stam, *shèvet* is de hoogste laag van de familierelaties. Hier moet je denken aan de wat ruimere economie en ook aan militaire activiteiten.

Bij het volk, *'am*, kun je vaak niet echt van een *verband* van stammen spreken, zij het wel bij bijzondere gelegenheden, als Israël ‘van Dan tot Beseba’ optreedt. Stammenruzies zijn steeds terugkerende praktijk geweest. Het feit dat er na Salomo sprake is van twee koninkrijken, een noordelijk en zuidelijk verband, is al een aanwijzing in die richting. Het boek Rechters spreekt uitvoerig over de tribale strijd.

Arbeid in de zin van landarbeid en handel is dus aan de familie gebonden, of liever: met de familie verbonden werk. Dat geeft het een extra lading in de schaamte- en pronkcultuur die het Nabije Oosten zo kenmerken. Jouw bijdrage aan je kring geeft jou en de familie glans en een glansrijke familie onderscheidt zich zomaar van een andere familie. Iemand die kans ontnemen, maakt van de betrokkene al gauw een mislukking. In dit verband wijs ik graag op een andere bekende parabel, die van de arbeiders in de wijngaard (Matt. 20:1-16), waar de niet aan bod gekomen werkwilligen letterlijk op de arbeidsmarkt staan omdat niemand hen als daggelder huurt. Een heer van een wijngaard biedt hun niet alleen een loon, maar verlost hen ook van een

before the Monarchy (Suppl.VT XXXVII), Leiden 1985, 245-290 (Brill); Ph. J. King / L.E. Stager, *Life in Biblical Israel*, Louisville / London 2001 (Westminster John Knox Press). Zie voor een, zij het wat verouderde maar soms verrassende, beschrijving van het dagelijkse leven in de bijbel: R.J. de Vaux, *Hoe het oude Israël leefde*, 1-2, Utrecht 1978³ (Writers).

3 De gebruikelijke term in de oudere Nederlandse vertalingen is ‘bezoeken’. Dat heeft een positieve én negatieve connotatie. Het Hebreeuws werkwoord *liphqod* is in wezen een neutraal begrip: opziener zijn, controleren. De NBV heeft ‘straffen’ maar dat lijkt me een brug te ver.

zekere schande, met name binnen de familie.⁴ Zeker als die heer hun ook nog eens een echt dagloon gunt! Welvaart geeft aan arbeid extra *cachet*: je kunt dan demonstratief voor je familie zorgen, laten zien hoe breed je het hebt. Sprekend in dit verband is het slot van het bijbelboek Job. Job krijgt zijn verloren bezit dubbel en dwars terug: duizenden stuks vee, zelfs kamelen. Dat zijn pronkkudden.⁵ Job heeft zoveel bezit dat hij zelfs zijn bloedmooie dochters een erfdeel kan geven (Job 42:12-17). De schoonheid van die dochters en de welvarendheid van de familie stralen af op Job. Het is een maatschappij van *corporate personality*: je bent meer ‘wij’ dan ‘ik’.

Een lastige plek: Kanaän

Arbeid is niet los te zien van de familie, maar ook niet van de plaats waar het allemaal gebeuren moet. Kanaän is bepaald een lastiger plek om een goed bestaan op te bouwen dan bijvoorbeeld Egypte of Mesopotamië. Dat heeft alles te maken met het ontbreken, c.q. de aanwezigheid van water en waterwegen. Dat is de ‘voedingsbodem’ voor een brede cultuur. De Nijl, Eufrat en Tigris zijn bevaarbaar, maken bevloeiing en daarmee een agrarische infrastructuur mogelijk. In Kanaän geldt dat niet. De Jordaan is vergeleken met de grote rivieren een onhandelbare stroom, met een verval van tweehonderd meter over een korte afstand. Dat er leven in Kanaän mogelijk is, heeft te maken met de kalkgrond waarin waterreservoirs kunnen ontstaan die door het slaan van putten of door breuken in het landschap (zoals in het Jordaan dal, waardoor bronnen ontstaan) bereikbaar worden. Die bronnen en putten liggen over het land verspreid. Bovendien heeft het hoge noorden, de Hermon, veel meer neerslag dan Amsterdam, maar heeft het zuiden veel te weinig regen om goede landbouw mogelijk te maken. En het weer is grillig. Weinig regenval betekent al gauw een paar jaar op achterstand staan.⁶ Een groot deel van het ons bekende bijbelse landschap is woestijn, ruim 60% van de huidige oppervlakte van de staat Israël (binnen de grenzen van 1967). Juda valt daarbij in de prijzen met twee woestijnen, de *midbar-jehuda* in het oosten en de *Nègev* in het zuiden. Het noorden heeft veel meer landbouwgrond dan het zuiden. In het zuiden ontwikkelde zich dan ook een kleinveecultuur, in het noorden een landbouwcultuur. Hoewel landbouwers

4 De gelijkenis is impliciet heel sprekend over arbeid. In Matt. 20:1 staat dat de wijnboer 's morgens vroeg arbeiders gaat huren. Later die dag ‘gaat hij naar buiten’ en ziet alsof het toeval is nog steeds arbeiders op de markt staan. Er staat dus *niet* dat hij die nog nodig had.

5 In een schaamte- en pronkcultuur kom je met bezit aan vee goed weg. Je kunt daarmee namelijk goed laten zien hoe breed je het hebt.

6 Het zaaigoed wordt door de boer zelf geteeld. Droogte leidt tot hongersnood, en dat laatste stelt de boer voor de moeilijke keus dat hij zijn zaaigoed ook moet nuttigen om in leven te blijven, met alle negatieve gevolgen voor het volgende jaar. Daarom zaait de boer in Psalm 126 ‘in tranen’.

en schaapherders van nature niet tot elkaar zijn aangetrokken, hebben ze toch in een zekere symbiose geleefd, net als met de handwerkslieden.⁷ Bovendien hadden ze elkaar, economisch en militair, gewoon nodig. Hetzelfde geldt van de stadsbewoners in de oeroude steden van Kanaän. Er is een forse kloof merkbaar tussen de aanvankelijk vaak niet-Israëlitische bewoners van de steden, maar men leefde toch een in economisch verband.

Daar komt nog iets bij. Kanaän is een transitogebied, een smalle strook land waardoor de grote wegen van Egypte naar Mesopotamië en Anatolië *vice versa* liepen. Daarlangs trokken niet alleen de handelaren maar ook de legers van de grote mogendheden, zoals Egypte, Assyrië en Babylonië, en de benden van verschillende bevolkingsgroepen in Kanaän, zoals de Filistijnen. De gevolgen voor de plaatselijke bevolking waren groot. Van soldij voor soldaten zal geen sprake zijn geweest. Soldaten werden ‘betaald’ met wat ze onderweg roofden, zoals goud en zilver, maar ook oogsten, vrouwen en kinderen, en mannen werden tot slaaf gemaakt.⁸ Het wonen in ‘dit land van melk en honing’⁹ is alleen in een paar historisch verklaarbare periodes goed geweest. Ten tijde van koning David en de vroege Salomo (1040-950 v.Chr.) en tijdens de regering van Jerobeam II (786-746 v.Chr.) had de Kanaänitische kuststrook stevige en verbindende leiders op de troon terwijl in de omliggende landen sprake was van zwak bestuur.¹⁰ Maar tijdens de regering van Salomo speelt de farao alweer op (1 Kon. 11:40). 1 Koningen 11:14v. spreekt überhaupt van tegenstanders van Salomo die niet te elimineren zijn.

Het is hard werken geblazen

Het bovenstaande mede in acht genomen, was arbeid vaak werken tegen de klippen op. We hebben het in het algemeen over overleven in plaats van leven. De plaatjes van de kinderbijbel die een bijna 19^e-eeuwse rust suggereren, draaien ons langdurig een rad voor de ogen. Voor velen was het een strijd om het voortbestaan. Waaraan je nog kunt zien dat arbeid als zwaar werd

7 Vaak worden landbouwers en schaapherders wat ongenueanceerd tegenover elkaar gezet. Duidelijk is wel dat de verschillende beroepsgroepen in hun eigen wereld leven. Het verhaal van Kaïn en Abel is een mooi voorbeeld van een klassieke tegenstelling die literair wordt uitgebuit. Zie ook Saul, de landbouwer, tegenover David, de herder. In de praktijk viel het wel mee. Margreet Steiner gaat op basis van archeologische vondsten (o.a. aardewerk) uit van een vorm van symbiose van bevolkingsgroepen, zowel Israëlitische als Kanaänitische. Zie M.L. Steiner, *Op zoek naar... De gecompliceerde relatie tussen archeologie en de Bijbel*, Leiden 2015 (eigen uitgave).

8 Ik betrap mensen nogal eens op de uitdrukking ‘bijbelse cultuur’, maar krijg zelden een passend antwoord op de vraag wat daarmee wordt bedoeld. De cultuur van Kanaän heeft niet zoveel eigens. Het is een smeltkroes van culturen waarin de Egyptische een belangrijke rol speelt. Wie het met eigen ogen wil zien, bezoeke het kleine museum van Tel Hazor in de kibboets *Ayèlet haShachar*.

9 Voor een beschrijving van Kanaan door kleiveeherders, zie Deut. 8:7-8. Zie ook Jesaja 7:15.

10 Jerobeam II komt er in de bijbel slecht vanaf. Zie 2 Kon. 14:23-29 (24): ‘Hij wandelde in alle zonden van Jerobeam (= Jerobeam I), de zoon van Nebat, Israël had laten bedrijven.’

beschouwd, is de herkomst van de Hebreeuwse woorden die voor ‘arbeid’ worden gebruikt. Ik noem er enkele: *la^avod* ‘dienen’ en ‘*avoda*, ‘dienst’, gebruikt in de betekenis van ‘arbeiden’ en ‘arbeid’.¹¹ We komen het werkwoord in Genesis al tegen in het tweede scheppingsverhaal. JHWH stelt de mens in de tuin *l’ovdah*, ‘om die te bewerken’, letterlijk ‘te dienen’ (Gen. 2:25). Een landbouwer is een ‘*oveed* ^a*dama*, een ‘dienaar van de aardbodem’ (Gen. 4:3). Bij ons dient de aarde de mens, als een slavin, tot die aarde het een keer opgeeft. De geschiedenis van dat woord ‘dienen’ in de zin van werken, wordt onderstreept in een beschrijving hoe die arbeid er in de praktijk uit ziet: je in het zweet werken, zwoegen, met dorens en distels als resultaat. Dat geldt met name de landbouwer, maar dat is dan ook het beroep van de ‘*adaam*, en dus ook van Kaïn, de oudste zoon.¹² Dat het eeuwen later voor de landbouwer nog steeds ploegen op rotsen is, klinkt door in de parabel van het zaad. Slechts een kwart van het zaad valt in de goede grond, de rest tussen de rotsen en distels, of de vogels doen zich er te goed aan (Matt. 13:1-9). Nu is een parabel bij uitstek geschikt om hyperbolisch te vertellen en zo vragen op te roepen die vervolgens niet aan bod komen, maar juist over deze gelijkenis worden vragen gesteld die ook worden beantwoord. Het feit dat driekwart van het zaad verloren gaat, wordt in de uitleg niet meegenomen. Het klinkt bijna vanzelfsprekend.

Een ander woord voor arbeid met een soortgelijke geschiedenis is ‘*amaal*. Dat woord en het verwante werkwoord betekenen moeite (doen), getob, je aftobben. Of wat je met je getob hebt bereikt, je uiteindelijke gewin. Een ander daarvan afgeleid woord is ‘*ameel*, dat ‘arbeider’, ‘werkman’ betekent.¹³ Vergelijk Spreuken 16:26:

De honger van de werkman werkt voor hem,
want zijn mond spoort hem aan. (NBG51)

Een mens zwoegt omdat hij moet eten,
het is de honger die hem dwingt. (NBV)

De tekst spreekt hier niet van ‘een mens’ maar van een ‘*ameel*, iemand die zich afbeult. Als de Spreukendichter een mens in het algemeen, zoals de

11 Taalkundigen durven op dit gebied nauwelijks te kruipen waar homileten misschien vrolijk rond-dansen. Arbeid betekent niet ‘eigenlijk’ slavernij, etc. Etymologie is wat anders dan semantiek. Dat laat onverlet dat ons een kijkje in de geschiedenis van de woorden wordt gegund waarin wel degelijk de betekenis ‘zware arbeid’ heeft gefunctioneerd.

12 Mensen die 50 jaar of langer geleden de wereld van het Nabije Oosten verkenden, zal het niet bevreemden. De mechanisatie was nog ver weg. Er werd gebruik gemaakt van ploegen van hout of met een kaakbeen, met een ezel of kameel ervoor. Het was letterlijk en figuurlijk ploegen op rotsen voor een schamel bestaan.

13 Zie *Hebräisches und Aramäisches Lexicon zum Alten Testament* III 1983, 799-800 s.v. ‘*amal* & ‘*ameel*. ‘sich abmühen’ en ‘sich mühend’, ‘Werkmann’.

NBV suggereert, had bedoeld, zou hij bepaald veel andere woorden tot zijn beschikking hebben. Rechters 5:26 spreekt van de ‘hamer van de werkmannen’, de ‘*ameliem*’. Van de ‘tobbers’, kun je erbij denken. Het is keihard werken voor een schamel loon. De arbeiders in de wijngaard beklagen zich dat ze de hitte van de dag moeten verduren, dat werken in de wijngaard een zware dag oplevert (Matt. 20:12). Spreuken 5:10 spreekt niet voor niets van ‘*étsev*, ‘je moeizaam verworven goed.’

Landbouw en kleinveeteelt

Ik heb de indruk dat wanneer het over (zware) arbeid gaat, deze vooral in de landbouw te vinden is. Leven is hier een vorm van overleven en de landbouwgebieden lijken niet op de Noordoostpolder. Het is letterlijk ploegen op rotsen. Bovendien kun je gewassen nauwelijks beschermen tegen rovers. De beschrijving in Rechters 6 is wat dat betreft beeldend: de Midjanieten – in de Biblia Hebraica ternair, driedig, neergezet als Midjan, Amalek en de zonen uit het oosten (Re. 6:1-6 [3]) – duiken op uit de woestijn, roven de akkers en dorsvloeren leeg, grijpen het voor de hand liggende bezit in de vorm van vee en verdwijnen weer in de woestijn. Het is een herkenbare ervaring geweest. De gewone man had zijn dagelijks brood, wat groente die hij verbouwde en in het veld kon vinden en niet veel meer dan dat. Het idee dat mensen regelmatig vlees aten kan men beter laten varen. ‘Geef ons heden ons dagelijks brood’ is al heel wat.¹⁴ We worden misschien gemakkelijk op het verkeerde been gezet door de bijbel zelf. Daar vinden we talrijke verhalen over stevige vleesmaaltijden (Gen. 18:1-8; 27:1-4) of verhalen over offerfeesten (1 Sam. 1), maar die vertellingen schetsen niet het dagelijkse leven en zeker niet de dagelijkse praktijk van de arbeider op het veld, de daggelder of de schaapherder.¹⁵ We lezen in de Biblia Hebraica überhaupt de verhalen van de elite en over de elite, en dat door de bril van een Jeruzalemse priesterkaste.¹⁶

De kleinveecultuur is in het zuiden, in Juda, voor de hand liggend. Weliswaar betekent Betlehem ‘Broodhuis’,¹⁷ en zo wordt er in de bijbel ook mee gespeeld – zie het woordspel in Ruth 1 – (kort samengevat: JHWH had naar

14 Het is wel bijzonder dat het Hebreeuwse woord voor brood, *lèchem*, in het Arabisch (*lâchm*) ‘vlees’ betekent.

15 Juist het bijzondere wordt vermeld, niet het alledaagse. Zie P.J. van Midden, ‘Het Alledaagse’ in: K. Spronk / A. van Wieringen, *De Bijbel theologisch. Hoofdlijnen en Thema’s*, Zoetermeer 2011 (Meinema).

16 De tekst is dus door verschillende ‘zeven’ gegaan. Dat wordingsproces kwam pas in de Middeleeuwen tot stilstand, toen de tekst van vocalen werd voorzien, waardoor de uitspraak en betekenis werden vastgelegd. De eenzijdigheid van het beeld dat wordt geschetst moeten theologen zich misschien meer realiseren.

17 De oorspronkelijke naam is Beth Lachamu. Lachmu en Lachamu zijn volgens de Akkadische schepingsmythe Enuma Elish de oudste kinderen van de oergoden Apsu en Tiamat. Zie O. Keel / M. Küchler, *Orte und Landschaften der Bibel. Ein Handbuch und Studien-Reiseführer zum Heiligen Land: Der Süden* (2) 1982, 613 (Benziger / Vandenhoeck & Ruprecht).

het Broodhuis omgezien door het brood te geven, zie Ruth 1:6.), maar dat maakt het zuiden nog niet tot graandistrict. De ligging van Betlehem maakt enige graanteelt mogelijk, maar het stadje ligt aan de grens van de Woestijn van Juda en daarmee in een overgangsgebied. Niet voor niets breekt er in Betlehem hongersnood uit. Het grillige landschap leent zich wel voor het aanleggen van wijngaarden (Hebron) en tot het houden van schapen. Het vetstaartschaap is de redding voor de herder: het dier bouwt een voorraad vet in en onder zijn staart op, waarop het teren kan in tijden van schaarste. Maar toch moet de kudde de voedsellijn volgen, die in de zomer steeds verder weg komt te liggen. De zonen van Jakob weiden hun kudde in Dotan, bij Sichem, ver van Berseba¹⁸, de plek waar Jakob zijn tenten heeft opgeslagen. Het risico van de herder ligt niet in de lichamelijke arbeid maar in de onveilige situaties. De bijbelse fauna kent onder andere de mediterrane leeuw, de beer en het luipaard, en de schaapskudde zijn bepaald attractief voor roofdieren. Een herder wordt geacht die situatie aan te kunnen. We kennen het verslag van David tegenover Saul:

‘Ik heb altijd de kudde van mijn vader gehoed,’ antwoordde David. ‘Wanneer er een leeuw of een beer kwam om een schaap of een geit uit de kudde te stelen, ging ik erachteraan, overmeesterde hem en redde het dier uit zijn muil. En als hij me wou aanvallen greep ik hem bij zijn kaken en sloeg ik hem dood. (1 Sam. 17:34-35)

Dat er alle reden is om een schaap uit de bek van een roofdier te houden, blijkt uit de in de bijbel geregelde aansprakelijkheid:

Wanneer iemand een ezel, rund, schaap of geit of welk dier dan ook aan een ander toevertrouwt, en het gaat dood of raakt gewond of wordt geroofd zonder dat er getuigen zijn, en die ander zweert bij de Heer dat hij zich niet aan het bezit van de eigenaar vergrepen heeft, dan moet deze daar genoeg mee nemen en hoeft hem niets vergoed te worden. Als vaststaat dat het dier gestolen is van de ander, moet deze het aan de eigenaar vergoeden. Als het door een roofdier gedood is, moet hij dat bewijzen door hem het dode dier te brengen; hij hoeft het verscheurde dier niet te vergoeden. (Ex. 22:9-11)

Het is dus zaak een bewijsstuk over te leggen, anders draai je zomaar voor de kosten op.¹⁹

18 116 km., zie <http://www.timeanddate.com/worldclock/distances.html?n=2323>

19 Er is in dit verband een aardige verwijzing, doch enigszins terzijde. Am. 3:12: ‘Zo zegt JHWH: Zoals een herder uit de bek van een leeuw twee schenkels redt of een lapje van een oor, zo zullen

Het beeld dat ik hier schets, is niet het bekende plaatje van een land dat overloopt van melk en honing. ‘Overlopend van melk en honing’ is eerder het begerenswaardige *fata morgana* van de semi-sedentaire kleinveeherders dan dat ze een goed beeld geven van Kanaän. Deuteronomium 8:7-10 beantwoordt meer aan die droom.

Voorlopig samengevat

Het was voor de gewone man en vrouw een loodzwaar bestaan aan de onderkant van de samenleving. Dat werd alleen nog maar zwaarder toen tijdens de regering van Jerobeam II het klassenonderscheid meer en meer opgang maakte. Er ontstond een rijke bovenlaag rondom het hof en een straatarme onderlaag die mag eten van de kruimels die van de tafels van de rijken vallen. Amos is er welsprekend over:

Jullie liggen maar op je ivoren bedden, hangen op je divans, eten lammeren uit de kudde en kalveren uit de stal. Luidkeels zingen jullie bij de harp, en jullie denken te spelen als David zelf. Uit grote schalen drinken jullie wijn, en met de beste olie wrijven jullie je in, maar jullie lijden er niet onder dat Jozefs volk ten onder gaat. Daarom gaan jullie nu als eersten in ballingschap; het gefeest en geluier is voorbij. (Am. 6:4-9)

Men kan in de Hebreeuwse Bijbel sporen vinden van de overgang van een boerensamenleving met accent op de familieverbanden naar een meer *urban society*, hoewel die nooit het ‘niveau’ heeft gehaald van de grote koninkrijken uit de *Umwelt* en ook niet van de Hellenistische wereld die over Juda zou heen komen. Maar de standenmaatschappij heeft wel zijn intrede gedaan: mensen leven in hetzelfde land maar tegelijk ook in een andere wereld. En in die economie is ook behoefte aan luxeartikelen, waardoor de handel floreert.²⁰

De Wijsheid

In de Wijsheidsliteratuur is ‘werk’ een veel besproken thema. Men vindt er het begin van een doordenking van het thema ‘arbeid’. Voor luieren is er geen plek, gezien de volgende wijsheid:

Ga naar de mieren, luiaard,
kijk hoe ze werken en word wijs.

de Israëlieten gered worden ...’ Vaak wordt deze tekst uitgelegd als ‘Er zal van Israël nog iets gered worden’, maar dat ‘iets’ dient nu juist om te bewijzen dat het *geheel* verloren is gegaan.

20 Zie P.J. van Midden, ‘Geld stinkt niet’ in: P.J.J. van Geest, M.J.H.M. Poorthuis, e.a. *Vrienden met de mammon. De levensbeschouwelijke dimensie in de economie*, Almere 2013, 338-351 (Parthenon).

Hoewel er onder hen geen leider is,
 geen aanvoerder, geen koning,
 halen ze in de zomer voedsel binnen,
 leggen ze in de oogsttijd een voorraad aan.
 Hoe lang nog, luiaard, zul je blijven slapen,
 wanneer kom je uit bed?
 Nog even dan? Nog even slapen, nog een beetje rusten,
 een ogenblik nog blijven liggen?
 Armoede overvalt je als een struikrover,
 gebrek slaat je neer als een bandiet. (Spr. 6:6-11)²¹

Luiheid levert armoede op, voor jou en voor je familie. ‘Met alle ‘étsev, topperij,²² is nog wel wat opbrengst te behalen’, stelt de wijze in Spreuken 14:23 vast, hoewel hijzelf zich waarschijnlijk nooit heeft hoeven aftobben voor zijn dagelijks brood. Anderzijds: rijkdom is ook niet het ideaal dat je moet nastreven.²³ Het beeld dat wordt opgeroepen, is vooral dat je moet zorgen dat je niet in armoede vervalt. ‘Geen armoede’ is een belangrijker ideaal dan rijkdom. Maar een brede visie op rijkdom en armoede vind je in het Spreukenboek niet. Het blijft bij losse uitspraken, levenswijsheden.

In een ander deel van de wijsheidsliteratuur, Prediker, ligt dat anders. Daar is het getob van de mens tot thema verheven. Hij opent er zelfs zijn boek mee. Nadat is vermeld dat de auteur Qohelet is, de zoon van David, koning in Jeruzalem, en nadat is vastgesteld dat alles ijdelheid is, valt hij met de deur in huis: ‘Wat voor profijt – *jitron* – heeft een mens van al zijn ‘*amaal*, getob, waarmee hij zich aftobt – *shèja* ‘*amool* – onder de zon? *jitron*, ‘profijt, voordeel’ is helemaal een woord uit het lexicon van Qohelet.²⁴ In andere bijbelboeken komt het niet voor. Mooi dat een mens zich zo inspant, maar wat levert het allemaal op? Het gaat tenslotte om het profijt.

Het stellen van de vraag levert een aardig beeld op: je moet het je kunnen veroorloven om te filosoferen over armoede en rijkdom, over het zwoegen onder de zon van de gewone boer of daggelder. Qohelet leeft in een eigen wereld²⁵ en zijn oproep ‘Eet je brood met vreugde en drink je wijn met een vrolijk hart’ (Pred. 9:7), kan men moeilijk als een uitnodi-

21 Zie ook Spr. 24: 33-34.

22 Zie ook het al geciteerde Spr. 5:10. NBV heeft in 14:23 ‘Elke inspanning levert iets op’, terwijl ‘étsev steeds getob, moeitevolle arbeid betekent. Voor ‘je inspannen’ bestaan andere Hebreeuwse woorden.

23 Zie Spr. 28:19-28.

24 Pred. 1:3;2:11.13; 3:9;5.8.15;7:12;10:10.11.

25 De opmerking in de Tweede Kamer van Jesse Klaver in 2015 aan het adres van AMRO-commissaris Van Slingelandt ‘Ik vraag me af in welk universum u leeft’, zou men ook aan Qohelet kunnen adresseren.

ging aan een ieder interpreteren. Dat hoeft van Qohelet ook niet, want hoe je in het leven bent terechtgekomen, is een zaak van God, en de klacht dat je jezelf in het zweet moet werken, moet je aan God adresseren:

Aan een mens die hem bevalt (letterlijk: die goed is voor zijn aangezicht) geeft hij wijsheid, kennis en vreugde, maar een zondaar geeft hij een elendige taak: hij moet bezit verzamelen en vergaren voor een mens die God bevalt. Ook dat is ijdelheid en najagen van wind. (Pred. 2:26)

De piketpaaltjes zijn hiermee geslagen. Er zijn twee categorieën: mensen die het geluk hebben bij God in de smaak te vallen en mensen van wie God niets moet hebben, ‘zondaars’. De straf op de zonde is dat ze (heel hard) moeten werken voor anderen. Qohelet prijst zich gelukkig dat hij aan de goede kant is beland. Van enige zorg voor al die zwoegers blijkt niet veel. Het is hun lot en ook dat is onuitsprekelijk vermoeiend.

*De Sabbat*²⁶

Ten slotte: is er geen ‘instituut’ die het voor al die werkers opneemt? Ja, dat is er wel degelijk, en dat is niets minder dan de Tora, en daarvan vooral het boek Deuteronomium. Dat kan gelden als het meest sociale boek van de Hebreeuwse Bijbel. Daarin wordt de arme gezien, de wees, de weduwe, de leviet, die door hun geringe positie zomaar slachtoffer kunnen worden van criminaliteit. Maar het belangrijkste deel vormt de Decaloog, de ‘grondwet’ van Israël. De overige geboden zijn immers een vorm van uitleg van de Decaloog. Het is opvallend hoeveel literaire ruimte wordt besteed aan het beeldenverbod en aan het sabbatsgebod, en daarmee indirect aan arbeid. De ‘vreemde goden’ brengen je in een samenleving waarin je niet wilt zijn. Daar telt alleen wie sterk en vruchtbaar is. De afgoden maken je spoedig tot slaaf en daarmee is de hele exercitie van de uittocht uit Egypte voor niets geweest. En het sabbatsgebod brengt je waar je wél wilt zijn. Het is goed om de versie van Exodus 20 naast die van Deuteronomium 5 te zetten en op de belangrijkste en opvallende verschillen te letten:

Gedenk de sabbatdag, dat je die heiligt.
Zes dagen zul je arbeiden en al je werk doen.
Maar de zevende dag is de sabbat van JHWH, je God,
dan zul je geen werk doen,

26 Ik ga in deze bijdrage niet in op de vraag naar de geschiedenis van de sabbat, de Babylonische sabbat, etc. Waarschijnlijk is dat de sabbat van oorsprong de vollemaansdag aanduidt. Voor een beknopte beschrijving, zie E. Otto, ‘Shabbat’ in: *Religion Past & Present*, Vol. XI, Leiden / Boston 2012, 345-346 (Brill).

jij, noch je zoon, noch je dochter,
 noch je slaaf, noch je dienstmeid,
 noch je vee, noch je vreemdeling, die in je poorten is.
 Want in zes dagen heeft JHWH de hemel en de aarde gemaakt,
 de zee en al wat daarin is, en Hij rustte op de zevende dag,
 daarom zegende JHWH de sabbatdag, en heiligde die. (Ex. 20:8-11)

Onderhoud de sabbatdag door die te heiligen,
 zoals JHWH, je God, je geboden heeft.
 Zes dagen zul je arbeiden en al je werk doen;
 Maar de zevende dag is de sabbat van JHWH, je God.
 Dan zul je geen werk doen, jij, noch je zoon, noch je dochter,
 noch je slaaf, noch je dienstmeid,
 noch je os, noch je ezel, noch enig stuk van je vee,
 noch de vreemdeling, die in je poorten is;
 opdat je slaaf en je dienstmeid rusten zoals jij.
 Want je zult gedenken, dat je een slaaf in het land Egypte geweest bent,
 en dat JHWH, je God, je vandaar heeft uitgeleid
 door een sterke hand en een uitgestrekte arm.
 Daarom heeft JHWH, je God, je geboden dat je de sabbatdag ‘maken’
 moet. (Deut. 5:12-16)

Een allereerste verschil zit in de aanhef van het gebod – *gedenken* in Exodus 20 en *onderhouden* in Deuteronomium 5. Ik heb sterk de indruk dat het gebod ‘Gedenk’ – *zakhoor* – in Exodus 20 meer cultisch is gericht dan het praktische – *shamoor* – ‘Onderhoud!’ in Deuteronomium 5. Nu kan men met reden tegenwerpen dat ‘gedenken’ meer is dan alleen ‘herinneren’, en dat gedenken ook aanzet tot actie, maar als we kijken hoe het werkwoord ‘bewaren’, ‘onderhouden’, *lishmoor*, in de Hebreeuwse Bijbel wordt gebruikt, bevinden we ons toch vaak in de buurt van de werkvloer. De allereerste keer dat we het woord tegenkomen, is in Genesis 2:15: ‘JHWH gaf de mens een plek in de tuin om die te bewerken en te *bewaren*, *l’shomrah*. ‘Bewerken en bewaren’ liggen in elkaars verlengde. En van bewaren naar bewaken is het een kleine stap. Vaak vindt men *b^rriet*, ‘verbond’ en *dèrek*, de ‘weg’, je handel en wandel, of *choeq*, ‘gebod’ als object. Het gaat om het leven van alledag.

Waar de mens op moet blijven letten is dat hij het gebod praktisch ten uitvoer brengt. ‘Je zult geen werk doen.’ Het is goed om hier op te merken dat het woord werk zowel in Exodus 20 als Deuteronomium 5 een vertaling is van het Hebreeuwse *m^elakha*, dat in eerste instantie ‘zending’, ‘voor je werk onderweg zijn’ betekent.²⁷ Een bode, een engel, is dan ook een *malakh*. En

27 Ps. 107:23 ‘Er waren er die de zeeën bevoeren, de ‘osee *m^elakha* op vele wateren. Zie verder bijv.

verder vindt men het vaak verbonden met het werkwoord *la^asot*, ‘doen’. Het lijkt vaak heel neutraal ‘aan je werk zijn’ te betekenen of ‘dienst doen aan’,²⁸ maar voor zover ik het kan zien, betekent het nergens ‘je afbeulen’. Dat zou het gebod ook verzwakken: men kan dan al snel de redenering opbouwen dat het gebod alleen de harde arbeid (waarvoor de slaaf dan uiteraard in aanmerking komt) beoogt, en dat is bepaald niet het geval. Het sabbatsgebod legt het dagelijkse leven juist helemaal stil ten bate van de rust voor iedereen, zelfs voor de vreemdeling in de poort. In Deuteronomium 5: 14 wordt een tussen-tijdse conclusie getrokken: ‘opdat je slaaf en je dienstmeid rusten zoals jij.’

Het belangrijkste verschil is echter de motivatie van het gebod. Waar in Exodus 20 wordt teruggegrepen op de schepping – in het scheppingsverhaal staat overigens wel dat JHWH rustte (Gen. 2:2-3) maar niet dat die rust op een of andere manier navolging verdient – wordt in Deuteronomium het hele gebod van een doel voorzien: degene die het hardst moeten werken, moeten rust krijgen. Israël weet immers wat het is om slaaf te zijn in Egypte en de hele week te worden afgebeeld. Die sociale component maakt het gebod in Deuteronomium zo bijzonder. De sabbat als zodanig is typisch Israëlitisch. Des te meer bijzonder dat de hele maatschappij van deze sociale voorziening (die gewoon geld kost) mag meegenieten.

Enige conclusies en een samenvatting

Aan ‘werk’ kun je veel invullingen geven in de Hebreeuwse Bijbel, maar in het algemeen geldt dat het niet individueel maar in familieverband wordt verricht. Je neemt het (familie-) beroep van je vader over. De herkomst van verschillende Hebreeuwse woorden voor ‘arbeid’ verraadt een vanouds zware klus, zeker voor de mensen onderaan de sociale ladder.

Schaapherders, landbouwers, handwerkslieden en handelaars leefden in het algemeen in een symbiose. Het opkomen van de handel en de daarmee verbonden bloeiende economie brengen een slag toe aan de meer egale arbeidsverhoudingen in de oude tribale samenleving.

Het sabbatsgebod spreekt des te meer als we de sociale component benadrukken: Israël weet wat het is om slaaf te zijn en moet van zijn bevrijding ook de geringste – de slaaf, de dienstmeid, de vreemdeling – laten meeprofiteren.

Een visie op ‘werk’ vinden we nauwelijks in de Hebreeuwse Bijbel, hooguit in enkele losse teksten. Dat geldt niet voor het boek Prediker. Daarin liggen de arbeidsverhoudingen, met een referentie aan Gods voorzienig bestel, vast.

Spr. 18:9; 22:29.

28 Zoals in Num. 4:3 waar het slaat op het corvee van de levieten in de tent van de samenkomst.